

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

SƏDAQƏT NƏSİR QIZI NEMƏTOVA

AĞI JANRI VƏ ONUN POETİKASI

10.01.09- Folklorşünaslıq

10.01.01- Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN - 2008

Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Azərbaycan ədəbiyyatı» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

ELMİ RƏHBƏR: Filologiya elmləri doktoru
Məhərrəm Allahqulu oğlu Cəfəri

RƏSMİ OPPONENTLƏR: Filologiya elmləri doktoru
Muxtar Kazım oğlu İmanov

Filologiya elmləri namizədi
Fərman Yunis oğlu Xəlilov

APARICI MÜƏSSSƏ: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin «Folklor və qədim ədəbiyyat» kafedrası.

Müdafiə «10» may 2008- ci il saat 11 da Naxçıvan
Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən N.02.121
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

ÜNVAN: AZ.7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, Əsas
bina, I mərtəbə, Böyük akt zalı

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin kitabxanasında
taniş olmaq olar.

Avtoreferat «10» may 2008- ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya
elmi katibi:

L.Z. CƏFƏROV

Filologiya elmləri namizədi, dosent

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının ayrı-ayrı janrlarının öyrənilməsi folklorşünaslığın aktual problemlərindən biridir. Çünki janrlar üzrə aparılan araşdırma folkloru daha dəqiq və daha konkret öyrənməyə imkan verir. Eyni zamanda, bu istiqamətli araşdırmalarla janrın mahiyyətini aşkarlamaq, onun forma və məzmununu aydınlaşdırmaq, mətn tiplərini və şakillərini təsnif etmək mümkündür.

Ağı bir janr olaraq bu və ya başqa şəkildə bütün dünya xalqlarının şifahi ədəbi ənənəsində mövcuddur. Çünki janr universal xarakterlidir və bütün insanlara aid olan kədərli hadisələrlə bağlıdır. Bu mənada janrı ümumbəşəri bir janr adlandırmaq olar. Termin fərqiindən asılı olmayaraq bu janr əsasən ayrılıq və ölüm hadisələrinin sözlü mətnlə emosional ifadəsini nəzərdə tutur. Bu da insan həyatının ən emosional situasiyaları ilə bağlıdır. İnsanın dünyaya gəlməsi ilə dünyadan getməsi arasında olan ayrılıq məqamları da kədər notları ilə ifadə olunur. Yəni ağı insan həyatının fiziki sonluğu olan ölümün ifadəsindən başqa həm də müxtəlif tipli ayrılıqları da öz əhatə dairəsinə daxil edir. Folklorun bu janrı ən ibtidai cəmiyyət dövründən başlayaraq insanların mənəvi həyatının mühüm bir hissəsini təşkil etmişdir. Sözlün magik gücünə, ovsunlama və ovutma imkanına malik olduğuna inamın daha güclü olduğu ibtidai cəmiyyətlərdə ağının rolu və funksiyası daha aktiv olub. Min illərlə mövcud olan bu qədim janr öz mərasimi başlanğıcından ayrılmayıb və işləkliyini itirməyib. Əsasən, yas mərasimində saxlanan ağı mətnləri ölümə bağlı müxtəlif situasiyalarda söylənir. Buraya bir sıra hadisələr və ya mərasimin mərhələləri daxildir; xəstəlik, qəza, müharibə, ölüm, dəfn, qəbir, ziyarət və s. Bütün bunlar insanın, xalqın və millətin həyatında mühüm mənəvi əhəmiyyətə malikdir. Ağı gedənin dəyərini qalanlara anladır, həzin, kövrək, emosional ovqat yaradır, insanla dünya arasındakı ünsiyyəti, təması daha sıx və daha yaxın edir. Ağının çox sadə, çox mükəmməl fəlsəfəsi var. Bu fəlsəfə xalqın dünyaya, müvəqqətiyə və əbədiyə, həyata və ölümə münasibətini özündə ehtiva edir. Xalqın bu fəlsəfəsinin mahiyyətini anlamaq üçün janrın tədqiqi vacibdir.

Ağı mərasim mənşəli folklor janrıdır. Başqa sözlə, müvafiq mərasimin sözlü hissəsidir. Ayrılıq və ölüm hadisələri zamanı söylənen sözlər, oxunan nəğmələr etnik-millî ruhu oxşayan, onu hər cür psixoloji sarsıntılardan qoruyan adi və adi olduğu qədər də qeyri-adi vasitələrdir. Milli mənəvi fenomen xalqın mənşəyindən bu gününə qədər gəlib çatmış bu tipli ehtiyatlar üzərində qurulur. Bu baxımdan ağı bir janr olaraq mənəvi dəyər daşıyıcısıdır. Çünki onda xalqın kədər duyğusunun qəlibləşmiş, sabit və bütün uyğun vəziyyətləri əhatə edən ifadə formaları mövcuddur. Bu mənada ağı mənəvi mədəniyyət hadisəsidir və onun tədqiqi aktual məsələdir.

Mərasim mənşəli olduğu üçün və yenə də mərasim folkloru kimi yaşadığına görə ağı janrının tədqiqi qədim zamanlardan müasir dövrə qədər bu janrdə mühafizə olunan mərasim ünsürlərinin və ya başqa sözlə, mərasim folklorunun öyrənilməsi deməkdir. Xalq mərasimlərinin öyrənilməsi isə milli adət və ənənələrimizin öyrənilməsinə, zəngin mənəvi dəyərlərimizin aydınlaşdırılmasına yol açmış olur. Bu da tədqiqatın vacibliyini şərtləndirən amillər sırasına aiddir.

Ölümün haqq olduğu xalq yaradıcılığında da bəllidir. Xalq yaradıcılığında ölümə bağlı nümunələrin öyrənilməsi təkcə milli mənəvi dəyərlərdən irəli gələn münasibətin aşkarlanması deyil, eyni zamanda, yaşamaq üçün lazım olan zəruri ruhi enerjinin təminatındakı rolunu və vəzifəsini aydınlaşdırır. Hayat və ölüm bir-birini təqib edir. İnsan dünyaya gəlir, bir ömür yaşayır və dünyadan gedir. Dünyaya gələndə insan əbədiyyətdən ayrılır, özünü və dünyanı dərk edir və yenə də əbədiyyətə qovuşur. Dünya nə qədər dərk olunursa olunsun, yenə də sirlə, sehlə dolu qalır. Ayrı-ayrı zamanların folklor yaddaşında dünya ilə təmasın fərqli ifadə təzahürləri vardır. Bu yaddaş yazılı qaynaqlar və folklor abidələri qoruyub saxlamışdır. Bəla qaynaqlarda qorunan ağı mətnlərinin və mərasim hərəkətlərinin tədqiqi xalqımızın mənəvi mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi baxımından da olduqca aktualdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalq yaradıcılığında ağı janrı indiyə qədər ayrıca bir elmi-tədqiqat mövzusu kimi işlənməmişdir. Milli-müstəqil dövlətimizin mövcudluğu imkan verir ki, xalqımızın mədəni və mənəvi irsi mükəmməl şəkildə araşdırılsın. Çünki milli inkişafımız üçün mənəvi dəyərlərimizin də səfərbər edilməsi vacibdir. Bu isə xalq yaradıcılığının dəqiq və diqqətli

tədqiqindən başlanır. Tarixdə və bu gün mövcud olan mənəvi ehtiyatlarımızı bir araya gətirmək üçün xalq yaradıcılığının mühafizəkar xarakterli janrlarını tədqiq və təhlil etmək lazımdır. Bu mənada ölümlər və dirimlər arasındakı mənəvi-ruhi ünsiyyətin ən nikbin ifadəsi olan ağuların öyrənilməsinin zəruriliyi bir daha qarşımıza çıxır.

Dissertasiyanın tədqiq obyektı. Dissertasiyanın tədqiq obyektı ağı mətnləridir. Bu mətnlər həm şifahi yaddaşda mövcuddur və müvafiq şəraitlərdə oxunur, həm də yazılı qaynaqlarda qeydə alınmışdır. Ona görə də mətnlər hər iki qaynaqdan istifadə olunmaqla tədqiqatə cəlb edilmişdir. Buraya qədim və orta əsrlər dövrünün yazılı abidələri, o cümlədən folklor abidələri də daxildir. Milli mədəniyyətimiz tarixindəki mühüm məxəzlər sırasına daxil olan Orxon-Yenisey yazıları, M.Kaşqarlı «Divanı», Kitabı-Dədə Qorqud və başqa abidələrdə qorunan elegiya notları, ağı mətnləri və onların ifa olunduğu mərasimlərlə bağlı məlumatlar da dissertasiyanın tədqiqat obyektinə daxil edilmişdir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi xalqımızın mənəvi dünyasının poetik ifadəsi, dünyaya emosional münasibətin milli-mənəvi özünüifadə aktı kimi gerçəkləşən Azərbaycan xalq yaradıcılığının ağı janrının öyrənilməsidir. Ağı janrının ümumtürk folklor ənənəsindəki tarixi-poetik və mərasimi səciyyəsinə diqqət mərkəzində saxlamaqla aşağıdakı məsələlərin həlli vacib sayılmışdır:

-Azərbaycan hədi və ictimai-fəlsəfi düşüncəsinin qaynağı, bənzərliyi baxımından ağı janrının tarixi-poetik səciyyəsinə müəyyənləşdirmək;

- Janrın mərasimlə bağlı aspektlərini aşkarlamaq;

-Qohum və qohum olmayan xalqların elegiya tipli janrları ilə müqayisədə ağının fəlsəfi-poetik özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirmək;

-Ağının dil, fikir və sənət hadisəsi kimi poetikasını müəyyənləşdirmək.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları. Mövzunun tədqiqində tarixi-ədəbi və nəzəri yanaşma prinsiplərinə əsaslanmaqla təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı tədqiqat zamanı Azərbaycan filologiyasının, o cümlədən folklorşünaslığın nəzəri qaynaqlarından və elmi qənaət-

lərindən istifadə olunmuşdur. Azərbaycan folklorşünaslığında janr və mərasim problemləri ilə bağlı tədqiqatlardakı (o cümlədən, M.H.Təhmasibin, P.Əfəndiyevin, V.Vəliyevin, İ.Abbaslının, A.Nəbiyevin, B. Abdullanın, M. Cəfərlinin və başqalarının əsərləri) fikir və mülahizələr də sərf-nəzar edilmişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Azərbaycan xalq yaradıcılığının ağır janrı folklorşünaslığımızda ilk dəfə olaraq müstəqil tədqiqat mövzusu kimi işlənmişdir. Bu mənada tədqiqatda ağır ilə bağlı məsələlərə elmi yanaşma yenidir və bu sahədə mövcud olan mülahizələrin ilk dəyərləndirilməsidir. Dissertasiyanın elmi yenilikləri, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

- Ağır janrının qədim abidələrdəki nümunələri aşkarlanmışdır;
- Janrın tarixi-poetik sosiyyasi aydınlaşdırılmışdır;
- Janrın gerçəkləşdiyi mətn tipləri, onların şəkli əlamətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- Janrın mərasim aspektləri aşkarlanmışdır;
- Janrın poetik fəlsəfi aydınlaşdırılmışdır;
- Janrın qohum və qohum olmayan xalqların yaradıcılığında anoloji janrlarla tipoloji xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyada elmi araşdırmaların və ümumiləşdirmələrin nəticəsində meydana çıxan nəzəri müddəalardan lirik matnlərin öyrənilməsində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın elmi qənaətlərindən filologiya fakültələri üçün folklor dərsləklərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Dissertasiyadan xalq mərasimlərinin və mərasim folklorunun öyrənilməsində faydalanmaq mümkündür. Eyni zamanda, tədqiqatın elmi qənaətlərindən kulturoloji və ədəbi-poetik məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün də istifadə etmək olar.

İşin aprobeasiyası. Ağır janrının poetikasına həsr olunmuş dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetində hazırlanmışdır. Dissertasiyanın əsas müddəaları elmi jurnal və toplularda nəşr olunmuş məqalələrdə elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmış, fikir mübadiləsinə şərait yaradılmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. İş giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

«Giriş»də mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, nəzəri- metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti aydınlaşdırılır.

Dissertasiyanın «Janrın tarixi-poetik səciyyəsi» adlı birinci fəslində ağı janrının xarakterik xüsusiyyətləri, bir janr olaraq onu səciyyələndirən əsas əlamətlər əski qaynaqlarda və müxtəlif bölgələrin şifahi ənənəsində qeydə alınmış örnəklər əsasında araşdırılır. Folklorşünaslıqda ağı ilə bağlı nəzəri mülahizələr nəzərdən keçirilir. Bu məqsədlə Azərbaycan folklorşünaslığında S. Mümtaz, Ə.Haqverdiyev, P.Əfəndiyev, M.Seyidov, B.Abdulla və başqalarının janrla bağlı fikirləri sərf-nəzər edilir, onlara münasibət bildirilir və bu janr haqqında dəyərli qənaətlər ümumiləşdirilir.

Dünya folklorşünaslığında bir sıra nəzəri mənbələr bu janrı öyrənmək baxımından tədqiqatə cəlb edilmişdir. Janrın ümumi səciyyəsi bu şəkildə xarakterizə olunur: «Ağı – ritm və havası olan sözlü ağlaşmadır (ağlaşma sözsüz də ola bilər, məsələn ritual çağırışları, nidalar, haraylar, nalələr, fəryadlar, qışqırıqlar, hıçqırtılar). Ağı mərasim mənşəli olub, xalq poeziyasının çox qədim formasıdır.»¹ Bununla yanaşı eyni zamanda ritualla bağlı olmayan ağıların da dünya folklorşünaslığında mövcudluğu haqqında məlumatla rastlaşırıq: «Birbaşa göstərilən mərasimlərlə əlaqəli olan ağılardan başqa bədbəxt hadisə, xəstəlik, fəlakət və s. baş verdiyi situasiyalarda ifa olunan ağılar fərqlənirlər. Ağılar xüsusi bir dildir, onun köməyiylə ölü ilə və bir sosial qrupdan digərinə keçid vəziyyətində olan (bu vəziyyət müvəqqəti ölüm kimi anlaşıla bilər) fərdlə ünsiyyət həyata keçirilir. Ağının bu və ya başqa şəklinin inkişafında, poetik dilin xüsusiyyətlərində, melodiyalarda, intonasiyalarda və ifa üsullarında ifadə olunan etnik, regional və məhəlli səciyyəsi mövcuddur. Ağılarda iki başlanğıc – ənənəvilik və improvizasiya birləşir. Birinci onunla şərtlənir ki, mətnin yaradılması prosesində işlənmiş poetik vasitələr dəstindən-davamlı metafora və sözlü formullardan, kompozisiyanın stereotip fəndlərindən istifadə olunur; müəyyən

¹ В.П.Кузнецова. Причитание. Народные знания. Фольклор. Народное искусство. М., Наука, 1991, с.105

areal üçün hava, duruş, jest, mimika cəvidir. İkincidə isə ağı söylənməsi fərdi hadisə və konkret şəraitlə şərtlənir.¹

Dissertasiyanın birinci fəslinin «Əski ağı mətlərinin poetik xüsusiyyətləri» adlanan birinci yarımfəslində əski yazılı qaynaqlarda ağı mətləri tədqiqatə cəlb olunur. Bu məqsədlə Orxon-Yenisey yazıları, M. Kaşqarlının «Divani-lügət-it-türk» əsəri, Kitabı-Dədə Qorqud və b. abidələrimizdəki ağı mətləri təhlil olunur. Görkəmli türk alimi M.F.Köprülünün «İlk mutasavvıflar» əsərində yazdığı kimi əski türklərin yas (yuq) mərasimlərində söylədikləri qəmgin nəğmələrə saqu deyilmişdir.² «Saqu» (sagu) sözlü kədər, qüssə ilə əlaqədar olaraq daha geniş mənaları ifadə edir. O, həm də qüssəli məclislərə, xüsusilə, ölümə əlaqədar kütləvi ağlaşmaya və orada oxunan şeirlərə, ağıya, havalara deyilmiş. Şeyx Süleyman Əfəndi Buxarinin «sağu» sözlünə verdiyi mənalar bu baxımdan maraqlıdır: «Sağu – nöhbə, matəm, giryə, mani, fəryad və fəğan, qoşuq, türkü və şərq».

«Sağu» - nöhbə və nalan etmək, mərsiyə oxumaq və matəm-xanədə giryə etmək. «Sağu» ilə məşğul olana isə saquçu deyərmişlər.

Bu məsələyə münasibət bildirən Mirəli Seyidov bu qənaətə gəlir ki, Azərbaycan dilindəki «ağ+ı», «ağ+la+maq», «sağ+tu» ilə bir kökdən olan sözdür. Azərbaycanda yas mərasimində ağladan və kədərli mahnılar söyləyən peşəkar qadınlar olmuşdur. Bu peşə ilə məşğul olana ağıçı (ağ+ı+çı) oxuduqları şeirə və mahnıya ağı deyirlər.³

Türkdilli xalqlarda, eləcə də azərbaycanlıların soykökündə iştirak edən oğuzlarda, hunlarda və b. ölümə əlaqədar yas mərasimi mövcud imiş. Adətə görə camaat bir yere yığılarmış, bu toplantı bəzi türkdilli xalqlarda, eləcə də oğuzlarda «yuğ» adlanmışdır. «Yuğ» sözü «yuğla» - ağlamaq, «yağ» - qəbir sözü ilə əlaqədardır.

«Yuğ» mərasimində ölən qəbirəmanın həyatının müxtəlif anlarını, mühüm hadisələrini nağıl edib tamaşa kimi göstərmişlər.

¹ В.П.Кузнецова. Причитание. Народные знания. Фольклор. Народное искусство. М., Наука, 1991, с. 105-106

² М. Ф. Көпрүлү. İlk Mutasavvıflar. Ankara: 1991.

³ Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, Bakı: Yazıçı, 1983, s.298

Bu oxunan mahnılar, bəlkə də, «sağın» - «ağın» adlanmışdır. Bu adət hunlarda da varmış. Onlar həm ziyafət toplantılarında, həm də yas mərasimində musiqi ilə şeir, mahnı oxuyarmışlar. «V əsr məşhur Hun sərkərdəsi Atıllanın ölümü ilə əlaqədar yerli şairlər, mərseyələr, sağılar – ağular oxuyarmışlar».¹

Məşhur Turan hökmdarı Alp Ər Tunqanın ölümü bütün dünyanı sarsıdır. «Bu xəbər qısa zamanda hər tərəfdə deyildi və Turanı matəmə bürüdü. Bütün türklər qanlı göz yaşı tökərək, bağırışıb yaxalarını yırtaraq ağılar söyləyib ağladılar. Dəfndə qopuz çalan ozanlar bu ağını söyləyirdilər:

Alp Ər Tunqa öldümü,
Yaman dünya qaldımı.
Fəlak öcünü aldımı,
İndi ürək dağlanır!»².

Əski türkdilli xalqlarda «yuq» ölüm mərasiminə deyilir. Bu baxımdan, «Gültəkin» abidəsindən Gültəkinin ölümü şərafına düzəlmiş mərasimi xatırlayaq. Türkdilli qəbilələrdə, xalqlarda, xüsusilə, oğuzlarda yuq ölüm mərasimi çox təntənəli keçirmiş. Bilgə Xaqan kiçik qardaşı Gültəkinin ölümü ilə bağlı belə deyir: «Kiçik qardaşım Gültəkin uçmağa vardı. Çox-çox üzüldüm. Kədərimdən görür gözlüm görməz, bilir ağlını bilməz kimi oldu. Özüm düşündüm: zaman da, həyat da Tanrının əlindədir. İnsan oğlu ölümlü doğulmuşdur. Göz yaşımı içəri axıdaraq qəlbimin sızılıtlarını boğaraq düşüncələrə daldım. İki şadım, bütün kiçik qardaşlarımın, bütün millətin ağlamaqdan gözü kor olacaq deyə düşündüm və sıxıldım».³

Burada Bilgə Xaqanın hər sözü, kəlməsi matn baxımından olduqca poetikdir. Qardaş ölümünü böyük ağrı-acıyla təsvir etmək üçün o, poetik şəkildə öz fikirlərini deməyə çalışır. Doğrudan da, burada kədərdən görən gözlərin görməz olması, bilən ağlın bilməz olması, «bütün millətin ağlamaqdan gözü kor olacağını düşündüm» ifadələri dərdin ağırlığını, böyüklüyünü çox güclü bir şəkildə təsvir etmək kimidir. Gültəkinin dəfnində iştirak etməyə gələn adamların təsvirini verməklə, həm də Bilgə Xaqan həmin

¹ Köprülüzadə M. F. XVI əsrin sonlarına qədər türk saz şairləri. İstanbul: 1930, s. 5

² Özdək R. Türkün qızıl kitabı, I kitab, Bakı: Yazısı, 1992, s. 43-44

³ Yəni orada, s. 116

dövrün yas adətlərini də bir daha göz önündə canlandırır: «Matəm mərasiminə ağı deməyə Kimay, Tatabi millətlərinin başçısı Udar Səngün gəldi. Çin sarayından İsiyi Litəm gəldi. Görəksiz olduğu halda on minlik xəzinə altın, gümüş, çoxlu-çoxlu gətirdi. Tibet xaqanlığından vəzir gəldi. Soğd, iranlı, Buxara ölkələrindən Erik General, Oğul Tarkan gəldilər. Qardaş xaqanlığından damğaçı möhürdaş gəldi. Qırğız xaqanlığından Tarduş İnancu gəldi. Bark (türbə) tikən, naxışçı daşa yazı yazan olaraq çin xaqanının qohumu Çanq Səngün gəldi».¹

Ə.V.Haqverdiyev də qədim dövrlərdə keçirilən yuq mərasimini belə təsvir edir: «Qədim Azərbaycanda böyük qəhrəmanlar üçün ağlamaq bir adət idi. Qəhrəman ölənin günü camaatı bir yerdə toplayırdılar. Bu toplantıya «yuq» deyirdilər. Yuqlama kütləvi ağlamaq deməkdir. Toplananlar üçün ehsan yeməyi verərdilər, xüsusi dəvət edilmiş «yuqçular» isə ikisimli «qobuz» çalıb oxuyardı. Yuqçu əvvəlcə mərhum qəhrəmanın igidliklərindən danışib onu tərifləyirdi. Sonra isə qəmli havaya keçib şanlı qəhrəman üçün ağı deyirdi. Toplananlar da hönkür-hönkür ağlayardı».²

Dissertasiyanın birinci fəslinin «**Janrın tarixi dövrlər üzrə səciyyələnməsi**» adlanan ikinci yarımfəslində göstərilir ki, ağı janrı əsasən insanların kədər duyğularının ifadəsinin bədii təzahür formasıdır. Tarixi dövrlərə görə ifadə vasitələrində dəyişmələr baş verir. Amma bu janrın dəyişməsi anlamına gəlmir. Çünki janr mahiyyətdir, insan və dünya arasındakı konkret münasibətin bir formasıdır. Ağı kədərin ifadə olunduğu mətn deməkdir. Bu mətnlər isə müxtəlif dövrlərdə fərqli poetik şəkillərdə özünü göstərir. İnsan ölümə inanmadan yaşayır və öləndə də onu sanki başqa bir dünyaya yola salırlarmış kimi mərasim təşkil olunur. Ölümə bağlı mərasim çox qədimdir. Yas mərasimi insanları heyrətə salan, qorxudan, düşündürən, ölüm hadisəsi ilə bağlıdır. Hələ lap əski çağlarda – ibtidai şüur zamanlarında ölüm insan həyatının birdefələlik qurtarması, sona çatması hesab edilməmişdir. Ölənin yenidən diriləcəyinə,

¹ Özdək R. Türkün qızıl kitabı, I kitab, Bakı: Yazıçı, 1992, s. 116

² Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı: Azərnaşr, 1971, s. 417-418

yeyib-içəcəyinə, öz nəslini, el-obasını yad edəcəyinə mifoloji bir inam olmuşdur.¹

El arasında ölümə bağlı çoxsaylı inamlar yaranıb. Bu inamların yaşı, bəlkə də, min illərlə ölçülür. Əsrlər boyu dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçən bu inamları deyən, yaradan, ona əməl edən xalq var. Bu gün də bu inamlar, etiqadlar böyük hörmətlə qorunur: «Kandarda dayanıb üzü evin içinə tərəf əllərini qapıya söykəsən evdə ölən olar», «Vaxtsız banlayan xoruzun başını kəsməsən ölüm olar», «Ölümdən söz-söhbət düşəndə asqıran olarsa onun kürəkləri arasına yumruqla astaca vurmaq lazımdır, yoxsa ölən olar», «Göydə hər adamın bir ulduzu var, ona görə də göydə ulduz axanda kimsə öldü deyərlər», «Yuxuda od söndürsən, deyərlər yaxın adamın ölən», «Yuxuda toy görəsən yas olar», «Yuxuda ayaqqabı görmək darlıq, qəbir deməkdir» və s.²

«Bilqamis» dastanına müraciət edək. Eramızdan əvvəl VI-II minilliklərdə formalaşan bu dastandan müəyyən misraları yada salaıq. Dostu Enkidunun ölümünə, itkisinə dözməyən Bilqamis daha böyük ağrı-acı ilə ağlayır:

Ey hasarlı Urukun qocaları, eşidin!
Dostum Enkidu üçlən mən göz yaş töküürəm,
Ağçı arvadlar tək hay salıb hönkürürəm.³

Demək, təxminən 5-6 min il bundan əvvəl də ölən insanın yasını saxlamaq, onun üzərində ağılar demək var imiş. Bu işi isə ağçı qadınlar həyata keçirirmişlər. Bilqamisın özünü ağçı qadınlara bənzətməsi də çox təbii səslənir. Çünki Bilqamis təkcə dostunu yox, həm də arxasını, dayağını, ağır güclü baltasını, əyilməz xəncərini, dözümlü qalxanını, bayram bürüncəyini, cəllalı paltarını itirmişdir.

Əski türkdilli xalqlarda «yuq» ölüm mərasiminə deyilir. Bu baxımdan «Gültəkin» abidəsindən Gültəkinin ölümü şəraitinə düzəlmiş mərasimi xatırlayaq. Bilgə Xaqanın deyimlərindən aydın olur ki, türkdilli qəbilələrdə, xalqlarda, xüsusilə, oğuzlarda yuq ölüm mərasimi çox təntənəli keçirilmişdir.⁴

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c. Bakı: Elm, 2004, s.146

² Yəne orada s.146-147

³ Bilqamis dastanı, Bakı: Gənclik, 1985, s. 64

⁴ Bax: Özdək R. Türkün qızıl kitabı, I kitab, Bakı: Yazıçı, 1992, s. 116

«Divanı-lügət-it-türk» də yazıya alınmış xalq yaradıcılığı nümunələrində ölümə bağlı motivləri olan bir sıra mətnlər vardır. Bunlara ağılarda, xalq şeirinin digər formalarında, əski xalq deyimlərində rast gəlinir. «Deyimlərdə insanın müvəqqətiliyi, dünyanın əbədiliyi əks olunur: «Yalnız qək mənqgü tirilməs, sıncı kırıp gırü yarımas» (İnsan əbədi yaşamaz, gora gırıb geri gəlmöz) deyimində də bu münasibət ifadə olunur».¹

M. Kaşqarlı «Divan»ındakı ağılar əsasən 4 misralı, 7 hecalı şeirlərdir. Bunlardan biri iki bəndlik bir şeir olub bir gəncin ölümünə həsr olunmuşdur. Söyləyinin ana olduğu müşahidə olunur:

Hara gətdin, ay oğul!
Burada dinc, rahat idin.
Atlan indi sən dön (geri).
Edilməyəsini etdin.²

Əski dünyanın əfsanəvi hökmdarı Alp Ər Tonqanın ölümünə söylənən ağı da bu səpkidədir. Bu öz əks-sədasını Dədə Qorqudun söylədiyi «yuq»da özünü göstərir:

Hanı dediyim bəy arənlər,
Dünya mənimdi deyənlər!?
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya kimə qaldı!?
Gəlimli-gedimli dünya!
Sən ucu ölümlü dünya!

Bu mətdə daha çox fəlsəfi bir mənə vardır. Digər bir nümunədə isə konkret ölüm hadisəsi baş verən zaman oğuz-türk qadınının ona münasibəti öz ifadəsini tapır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Burlaxatun oğlunun ölüm xəbərini eşidincə «Güz alması kimi al yanağını dartdı, yırdı. Qarğı kimi saçlarını yoldu. Oğul, oğul deyibən zarlıq gildi, ağladı».³

Yas mərasimlərinin ilkinə şivən ayını olduğu üçün bununla bağlı müəyyən folklor nümunələrinə də rast gəlmək mümkündür. Ölənin üçün ağlamaq hər bir xalqın, xüsusən də türkdilli xalqların yas

¹ Xəlil A. Əski türk səvllərinin semiotikası. Bakı: Səda, 2006, s. 126

² Xəlil A. Mahmud Kaşqarlının «Türk dillərinin divanı kitabında ədəbi mətnlər. Bakı: Səda, 2001, s. 132-134

³ Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı: Azərtaşr, 1962 s. 36

mərəsimlərində geniş yer tutur. Hönkür-hönkür ağlamaq, üz cırmaq, saç yolmaq şivən qoparmağın əsas əlamətlərindəndir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında daha bir epizoda nəzər salaq. Beyrəyin nişanlısı Banuçiçək onun ölüm xəbərini eşidir. Bu dastanda belə təsvir olunur. «Banuçiçək qaralar geydi, ağ kaftanını çıxardı. Güz alması kimi al yanağını dartdı, yırtdı:

- Vay, al duvağım əyalı!

Doyunca üzünə baxmadığım xanım yığıt! Vay, alnım, başım umudu! Vay, şah igidim!

Qanda getdin, mənə yalqız qoyub, canım yığıt!

Güz açılan gördüyüm, könül ilə sevdiyim!

Bir yastıqda baş qoyduğum,

Yolunda öldüyüm!

Qurban olduğum!

Vay Qazan bəyin inacı! Vay!

Qalın Oğuzun iməci

Beyrək - deyib zar-zar ağladı»¹

Müxtəlif tarixi dövrlərin ağı mətlələri üzərində müşahidələr bir daha təsdiqləyir ki, janr məzmun baxımından o qədər də ciddi dəyişikliyə məruz qalmamışdır. İfadə formalarında isə poetik şəkllərin inkişafına uyğun olaraq bəzi dəyişikliklər özünü göstərir. Digər tərəfdən isə əldə olan mətlələrin ölümlə bağlı situasiyanın müxtəlif mərhələlərini əks etdirməsi də diqqətdən qaçırılmamalıdır.

Dissertasiyanın «**Janrın mərasimlə bağlı aspektləri**» adlanan ikinci fəslində mərasimin janrla əlaqələri, ayrılıq və ölüm hadisələrinin mərasimi səciyyəsi, xalq yaradıcılığında ölüm motivinin folklor anlamı, ölümün dərkə, mənalandırılması və s. məsələlər araşdırılır.

Bu fəslin «**Yuq və yas mərasimlərinin folklor ehtiyatları**» adlanan birinci yarımfəslində həm mərasimlərin zaman baxımından müxtəlif epoxaları əhatə edən tipləri tutuşdurulur və onların folklor hissəsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılır.

Mərasimdə ağı yüksək davamlılıq qazanır, çünki o, mərasimin ümumi ssenarisinə uyğun olmalıdır və vacib mərasimlə «təyin edilmiş» motivləri əhatə etməlidir. Məişətdə ağının canlı ifasının praktik olaraq yalnız bir dəfə, konkret

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı: Çapaşoğlu, 2004, s. 52

səbəblə və konkret şəxsə aid olaraq keçirilməsi kimi xüsusiyyəti vardır. Bu əsərlərin yaradıcıları və ifaçıları əsasən qadınlardır.

«Yas mərasimində ölənlə üçün ağı deyib ağlamaq xalqlar tarixinin başlanğıc dövrlərindən davam edib gələn bir adətdir. İnsanın ölümə münasibətini ifadə edən ağı və bununla bağlı mərasimdə icra olunan ayin, hər şeydən öncə, məxsus olduğu xalqın cürbəcür ayin, rəqs və hətta musiqisini (avazla oxumağı) özündə əks etdirir».¹

Hər bir xalqın özünəməxsus toy, yas adətləri, ayinləri olub ki, bunlar da müxtəlif dövrlərdə müxtəlif şəkildə həyata keçirilib.

Mərasim nəğmələri içərisində yas və dəfn mərasimi ilə bağlı nəğmələr geniş yayılmışdır. Xalq öz dərđini, kədərini, hüznünü nəğmələrdə ifadə etməklə yanaşı, həm də dərđini, kədərini yüngülləşdirməyə çalışmışdır.

Görkəmli folklorşünas Azad Nəbiyev bu məsələ ilə bağlı yazır: «Yas mərasimlərinin mühüm hissəsini ağılar – ağular təşkil edir. Ağılar xalqımızın qədim nəğmələrindən olub yuq-yuqlama sözü ilə bağlı yaranmışdır. Ölənlə qəhrəmanlar üçün ağlamaq Şərq xalqlarının ilkin adətlərindən olmuşdur. Hətta daha qədimlərdə insan cənazələri sərdəbələrə qoyulanda, suya atılanda, qəsrlər üzərində qoyulanda, oda atılanda övələ cənazənin ətrafına dövrə vurub ağlayır, sonra dəfn mərasimini icra edərdilər».²

Ağı janrı sırf mərasimlə bağlıdır. Ona görə ki, ağılar əsasən insanın ölümü ilə bağlı söylənir və təbiidir ki, ağılar yas mərasimlərində də deyilir. Yas mərasimi bütün başqə övladlarının həyatında baş verdiyi üçün hər bir xalqda bu mərasim icra olunur. Ancaq dinindən, adət-ənənəsindən fərqli olaraq bir xalqın yas mərasimi digər xalqın yas mərasimindən seçilir, fərqlənir. «Avesta», «Orxon-Yenisey», «Oğuz Kağan», «Alpamiş», «Manas», «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi ölməz abidələrimizdə, bir sıra türk-oğuz əfsanə və əsərlərində «olum və ölüm» haqqında həyat ideallarının izləri bu gün də yaşamaqdadır. Və bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, xalqın mənəvi dəyər keyfiyyəti qazanmış adət və ənənələri, hüzn və kədər nəğmələri zamanla çox sürətlə dəyişmir və mühafizəkar bir təbiətə malik olur. Amma burada dəyişən böyük epoxalar vardır ki, o

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c. Bakı: Elm, 2004, s. 150

² Nəbiyev A. El nəğmələri, xalq oyunları. Bakı: Azərşərcə, 1988, s. 47-48

zaman mədəniyyətdə bir sıra dəyərlər dəyişə və ya qismən yeniləşə bilərlər. Məsələn, əski türk «yuq» mərasimləri ilə islam dövrünün yas mərasimləri arasında bəzi fərqlər mövcuddur. Bu da təbii ki, yeni dinin qaydaları və ayinləri ilə bağlı məsələlərdir. Mərasimin sözlü hissəsi də məhz bu tipli gerçəklik hadisələrindən təsirlənir. İslam dövrünün yas mərasimlərində söylənen ağılarda islam əhkamları ilə bağlı motivlərin və islam fəlsəfəsinin təsirlərini müşahidə etmək mümkündür.

Yas mərasimləri ilə bağlı müxtəlif əfsanə və rəvayətlərdə, əsərlərdə, xalq deyimlərində, duyumlarında bir sıra məsələlərlə rastlaşırıq. Yas mərasimində əsas məsələ mərhumun can verməsindən, ta ili tamam olan vaxta qədər ölü sahibinin görəcəyi işlərlə bağlı məsələlərdir. Tarixin ilk çağlarından başlayaraq müxtəlif səpkili, müxtəlif mövzulu ağı formalı şeirlər meydana çıxıb. Bu məsələyə toxunan folklorşünas alim Azad Nəbiyevin çox maraqlı fikirləri ilə rastlaşırıq: «Yas mərasimində oxunan ağılar bu gün təkcə bayatı şəklində yazılmış nümunələrlə məhdudlaşmır. Xalq içərisində onların daha əvvəllərdə yaranan nümunələrindən də biza gəlib çatmaı var:

Sel gəldi,
Beldən oldu.
Qan düşdü,
Yeldən oldu.
Vay düşdü
Sarayma.

Nümunədən aydın görünür ki, onlar bayatı şəkilli ağılardan əvvəldir».¹

Ağı janrı başlanğıcda mərasimdən astlı olaraq zəngin poetik ifadə imkanlarına malik olmuşdur. Çünki, ayrı-ayrı mərasim hərəkətləri özünün sözlü ifadəsini tapmalıdır. (Bela hərəkət və söz əvəzlənməsinin və ya birinin digərini müşayiət etməsi onların şəkil olvanlığına imkan yaratmışdır. Məsələn, ölüm yatağında yatan xəstəyə ağı-oxşama, ağı-layla, ağı-özizləmə deyilir. Ölüm baş verəndən sonra kədər duyğuları daha çox tüğyan edir və burada daha çox vay-şüvən xarakterli ağılar, haraylar, qışqırıqlar, nidalar və nalələr geniş yer alır. Bir qədər sakitlik və təskinlik yarandıqdan

¹ Nəbiyev A. El nəğmələri, xalq oyunları. Bakı: Azərneşr, 1988, s. 48

sonra daha çox ağır-bayatılar söylənir. Onu da əlavə edək ki, ağlar təkcə şeirlə deyil, eyni zamanda nəsrə də söylənir. Başqa sözlə, ağların həm xalis lirik, həm xalis epik, həm də epik lirik formaları mövcuddur. Epik və ya epik lirik formalarda ölünün xarakterik xüsusiyyətlərindən danışıılır, öyülür, təriflənir.

Niyazi Mehdi «Yuq» teatrı ilə bağlı «Başlanmamış gündəliklərdən parçalar» adlı məqaləsində yazır: «Ölən insan yərə (aşağıya) basdırılır, ağların ucalan səsi isə elə bil ki, yərə basdırılan cisimdən ruhu alıb, yuxarıya Qut dünyasına ucaldır. Muğamda ağının cizgiləri var, muğam yanıqlı duyğuları sonsuz məkana ucaldıb yollamaq istəyir... Ölüm insanın etdiklərini sona yetirir... Ancaq bunun üçün də insanın etdikləri mədəniyyətin yaddaşına, bu Qut (Ruh) dünyasına qalxıb, orada şəkillənəlməlidir. Yuğlama insan cisimlərində keçib getmiş mədəniyyət üçün şəkilləndirmək idi. Örnəklərin gömülmüş cismindən ruhunu alıb, Qut dünyasına götürmək idi».¹

İkinci fəslin «Ölüm motivinin folklor anlamı» adlanan ikinci yarımfəslində əsasən diqqət janrın məzmun poetikasına verilir. Ölümə bağlı poetik mətnlərin həm xalq yaradıcılığında, həm də yazılı qaynaqlarda olan örnəkləri üzərində təhlil aparılır və janrın fəlsəfi məzmunu aydınlaşdırılır. Ölümə bağlı xalq yaradıcılığında sabit və güclü bir fəlsəfə mövcuddur:

Ölüm həyatın əbədi və əzəli qanunudur. Yaranan insan öləcəkdir. Ancaq yüz illər boyu xalq yaradıcılığında ölümə bağlı müxtəlif fikirlərə, anlayışlara rast gəlinib. Hər bir insan kimliyindən asılı olmayaraq öz həyatının nə zamansa sona çatacağını düşünür. Digər canlılardan fərqli olaraq təkcə insan öz ömrünün sonunu düşünə bilir. Elə ona görə də insan qısa ömür içərisində nə isə etməyə, xeyirxah işlər görməyə çalışır. «Süleymandan, Nuhdan qalan dünya» Süleymana, Nuba qalmadığı kimi dünyada yaşayan 124 min peyğəmbərin heç birinə qalmayıb. Ölümsüzlüyə qovuşmaq istəyən insanlar da sonda bir həqiqəti çox gözəl dərk edəblər ki, ölüm labüddür və ondan qaçmaq mümkün deyil. Ölümsüzlük haqqında düşünən, lakin ona nail ola bilməyən Bilqamısın, Makedoniyalı İsgəndərin, Ural Batırın. Dədə Qorqudun yazılı ədəbiyyatda,

¹Niyazi Mehdi. Başlanmamış gündəliklərdən parçalar. «Qobustan» jurnalı, 1991, sayı 3, s. 70

folklorda yaşanan ömürləri və istəkləri onu göstərir ki, insan nə qədər güclü, qüvvətli, müdrək olsa belə ölməyə qalib gələ bilməz. Aşıq Alının dediyi kimi: «Ölüm haqdır, çıxmaq olmaz əmərdən». İnsanın böyüklüyü ondadır ki, ölümdən qorxaraq özünü itirmir, qurur, yaradır, ümidlə, inamla yaşayır. Həyatının sonun yox, davamını düşünür.

Həyatın gözəlliyi, mənası onu ağılla yaşamaqdadır. «Müasir dövrdə həyat və ölüm haqqında fəlsəfi düşüncələr təkcə praktiki mənalara kəsb etmir. O, həm də insanı öyrənən konkret elmlər üçün zəruridir. Fəlsəfə öyrədir ki, insan bu məsələlərə mərdliklə yanaşmalıdır. Vaxtı çatmış ölmü öz həyatının tərkib hissəsi kimi qəbul etməli, ondan qorxmamalıdır. Vaxt ilə Epikür göstərirdi ki, ölümdən qorxmaq lazım deyildir. Çünki nə qədər ki, biz yaşayıyıq, ölüm yoxdur. Ölüm gələndə isə biz olmayacağıq».¹

Xalq dərđini, nisglini sözə çevirməyi bacarıb. Dərđinin ağırlığını ağıllarla, bayatılarla, sızlamalarla, xoyrat və manilərlə elə gözəl, elə yanıqlı deyib ki, asrların yaddaşında bu sənət nümunələri əbədi iz salıb:

Bu dərđdən xan gedər,
Yaram açma, qan gedər,
Neyləsin təbib, cərrah,
Əcəl gəlib, can gedər.²

«Əcəl gəldi, can gedər» ifadəsinə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında, digər folklor nümunələrimizdə də tez-tez rast gəlirik. «Əcəl aldı, yer gizlədi» - deyəən Dədə Qorqud özü də ölümdən qaçmaq istədi, amma qaça bilmədi. Dədə Qorqud ölümsüzlüyünü sözdə tapdı.

Xalq yenə də düşünür, ölümdən qurtarmaq üçün yollar axtarır. Ancaq fələyin oxundan qaçıb qurtarmaq, mümkün deyil:

Fələyin ay əlinnən,
Heç düşmür yay əlinnən.
Öləydim, qurtaraydım,
Dünyada vay əlindən.³

¹ Hacıyev Z. Fəlsəfə. Bakı: Adiloğlu, 2001, s. 288

² Azərbaycan folklor antologiyası. VII kitab. (Ağbaba folkloru), Bakı: Səda, 2003, s. 334

³ Yəni orada s. 336

«Dünya ölüm-itim dünyasıdır» – deyiblər. Ona görə də insan ta qədim dövrlərdən bu günə qədər fəni dünyada xoş, gözəl yaşamaq arzusunda olub. Naxçıvan folklorunda da bu fikirlərə rast gəlirik:

Dağlar başı tutqundur,
Kimin qəlbi bütündür.
Bir hava çal oynayım,
Dünya ölüm – itimdir.¹

«Gəlimli-gedimli» dünya, «bir yandan boşalır, bir yandan dolur». Dünyaya gələn hər bir insanın da öz taleyi, öz ömür yolu var. Bir də bu insan ömrünün folklorunda, ədəbiyyatda yaşanan ömür yolu var. Bu ömür yolu, tale yolu xalqın folklor yaddaşıdır. Silinməz, pozulmaz, elə dünyanın özü kimi qədim, ulu folklor yaddaşı. Bu yaddaş əsrlərdən-əsrlərə, nəsillərdən-nəsillərə keçərək daha da cilalanır, zənginləşir.

İnsanın dünyaya gəldiyi gündən son gününə qədər yaşadığı ömrün sevinci, nəşəsi, toyu, bayramı sonuncu anda hüznə, kədərə, daha daqiq desək, ölümə sona çatır. Ozanlar ozanı Dədə Qorqudun müdrik sözləri yaddaşımızda çözlənir. «Gəlimli-gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya». İnsanın dünyaya gəlişi nikbin ovqatlı sözlərlə qarşılandığı halda, dünyadan gedişi də qəm dolu ağularla bitir. Zaman yel qanadlı atlarını çapıb keçir. İnsan ömrü zamanın önündə bir an kimi görünür. Adəmlə Həvvanın dünyaya gəldiyi vaxtdan bu günə qədər yer üzündə milyonlarla, milyardlarla insanlar doğulmuş və sonda hamısı bir ovuc torpağa çevrilmişdir. Məhsəti Gəncəvinin rübailərində deyildiyi kimi:

Havada, səhrada olan toz, torpaq
Keyqubad, Firidun torpağıdır bax!
Fəlayin təknəsi deyil bu dünya,
O bir qan təstidir, qan tası ancaq!²

Süleymana qalmayan dünya heç kəsə qalmayıb. Məhz elə ona görə də insan ömrü əbədi deyil. Adəm peyğəmbər, Nuh peyğəmbər min ilə yaxın ömür sürsələr yenə də dünyaya əlvida deyiblər. Dünyadan kəçən hər insanın üstündə ağular deyilib, saçlar yolunub. Hər bir xalq toy, yas mərasimini müxtəlif formalarda iera

¹ Naxçıvanın hikmət xəzinəsindən. Bakı: Nurlan, 2005, s. 103

² Gəncəvi M. Rübailər. Bakı: Lider, 2004, s. 100

etmə də ölümə bağlı mifoloji qaynaqlarda yas mərasimlərinin həyata keçirilməsində müəyyən oxşarıqlar, yaxınlıqlar mövcud olmuşdur.

Dissertasiyanın «**Janrın tipologiyası**» adlanan üçüncü fəslində Azərbaycan xalq yaradıcılığının janrlarından biri olan ağı ilə digər xalqların janrları arasındakı oxşarıqlar və fərqliliklər araşdırılır. Belə müqayisəli təhlillər nəticəsində bir çox xalqlarla ortaq mənəvi dəyərlərin mövcudluğu aşkarlanır.

Üçüncü fəslin «**Türk xalqlarının folklorunda ağı janrı**» adlanan birinci yarımfəslində göstərilir ki, türk xalqları ortaq etnik-mədəni köklərə malik olduğundan onların xalq yaradıcılığında ifadə etdikləri mənəvi dəyərlər də eynidir. Buraya din ümumiliyi də əlavə olunanda bu mənəvi vəhdətin mükəmməlliyi tam təmin olunmuş olur. Amma bəzi türk xalqları (məsələn, altaylar, yakutlar, çuvaşlar, qaqauzlar və b.) müsəlman deyildirlər. Müsəlman olmayan türklərlə müqayisədə etnik və islam öncəsi milli-mədəni dəyərlər özünü daha aydın göstərir. Buradan aydın olur ki, türklərin adət və ənənələri, dünyaya, təbiətə və insana münasibətləri ümumi xarakter daşıyır. Qloballaşan dünyada qohum və qohum olmayan xalqların ortaq mədəni dəyərlərinin aşkarlanması ilə onların ətrafında birləşməsi və özünü dünyada mədəni gerçəklik kimi tanıtməsi zərurəti mövcuddur. Çünki mədəni özünü təsdiqini tapmayan xalqların gələcək taleyi məlum olmur.

Türk xalqlarının ruhi-mənəvi gücü onların təkcə sağlam həyat fəlsəfəsində deyil. Bu eyni zamanda, onların ölüm fəlsəfəsində də öz mükəmməlliyini göstərir. Daha doğrusu, ölüm də həyat kimi həmin fəlsəfənin tərkib hissəsidir. Bu fəlsəfənin kökündə xalq yaradıcılığı, onun ayrı-ayrı janrları, o cümlədən ağı durur.

Üçüncü fəslin «**Ağların məzmun tipologiyası**» adlanan ikinci yarımfəslində mətnlər məzmununa görə təsnif olunurlar. Ağlar mətnin məzmununa görə bir neçə qrupa bölünür:

1. Acıq etmək, danlamaq, məzəmmət etmək hissləri ilə bağlı ağılar.

Bu tipli ağılarda mərhumun hara getdiyindən, sağ qalan qohumlarını kimsə tapşırmasından söhbət açılır:

Gəzdirdi çayda məni,
Yordu bu qayda məni.
Öldün, canın qurtardın,

Qoydun ah-vayda mənı.¹

2. Mərhumun gazdiyi, oturduğu yerlərlə, istifadə etdiyi əşyalarla bağlı, eləcə də mərhumun qohumlarına münasibəti ilə bağlı ağılar:

Bağa girdim bağbansız,
Dəvə gördüm sarvansız.
Aləmə dərman dedim,
Balam öldü dərmonsız.²

3. Bəzi ağılarda mərhumun uzun müddət xəstə olması, dərдинin ələcsizliyi önə çəkilir:

Dərđinə dərman tapılmayan,
Ağ ciyəri suya dönən.
Qara cigəri qana dönən
Ağızı acı dərmanlı,
Bədəni ulduz yaralı,
Axar sulardan doymayan canına
Anan qurban, anan qurban.³

4. Bir sıra ağılarda isə umuküsilük, kinayə hissləri qabarıq verilir:

Sənəm, səməni gəldin?
Dabanbasanı gəldin?
Sağlığında gəlmədin,
Öldüm yasamı gəldin?⁴

Bu ağının digər variantı da vardır:

Sənəm yasamı gəldin?
Daban basamı gəldin?
Sağlığında gəlmədin,
Öldü yasamı gəldin?⁵

5. Təbiətlə insan arasında oxşarlıq axtarılan, təbiətə xas olan əlamətlərin insana aid edilməsi ilə bağlı ağılara daha çox rast gəlmək mümkündür:

Ağacda püstə sarı,

¹ Azərbaycan bayatıları. Bakı: Elm, 1984, s. 236

² Yəni orada s. 235

³ «Qobustan» jurnalı, 1976, sayı 3, s. 64

⁴ Azərbaycan bayatıları. Bakı: Elm, 1984, s. 244

⁵ Qobustan» jurnalı, 1976, sayı 3, s. 64

Dolan gəl dostı sarı.
Saçların kəfən eylə,
Cənazəm üstə sarı.¹

Ağlar poetik baxımdan olduqca təsirlidir. Bayatılarda olduğu kimi ağılarda da əsas mənə, təsirli fikir sonuncu misralarda, yəni 3-cü, 4-cü misralarda verilir. 1-ci, 2-ci misralar fikrin deyilməsi üçün hazırlıqdır. Amma sonrakı misralar ovqatın köklənməsi baxımından daha dolğun, daha tutardır.

Üçüncü fəslin «Yazılı ədəbiyyatda ağ» adlanan üçüncü yarımfəslində etnik baxımdan Azərbaycana qohum olmayan xalqların yaradıcılığında qeydə alınan anoloji janrlarla ağların tipoloji xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Ağı janrının tipoloji əhatəsi çox genişdir. Janr universal xarakterlidir və dünya xalqlarının, demək olar ki, əksəriyyətinin folklorunda bənzər janr mövcuddur. Ağ (almanca Klagelied, ingiliscə və fransızca lamentation, ispanca lamentacion, rusca priçitanıya). Ağının mövcudluğu yunan, yəhudi, həbəş, italyan, rumın, serb, bolqar, rus, alman, fransız və başqa xalqların folklorunda görünür. Bu folklor janrı fındilli və Şimal-Şərqi Avropa, rus xalqlarında xüsusilə inkişaf edib. Ağı mərasim mənşəli olub, xalq poeziyasının çox qədim formasıdır.²

«Ağı janrına aid olan əsərlər hansısa hadisənin poetik formada ağlanması və mərasim və ya rituallaşmış situasiyaya qoşulması kimi əlamətləri birləşdirir. Onların məzmunu daha çox yerin və sosial statusun dəyişməsi ilə müşayiət olunan (yas, toy, əsgər yolasalma) keçid mərasimi ilə bağlıdır. Ağının bu və ya başqa şəklinin inkişafında, poetik dilin xüsusiyyətlərində, melodiyalarda, intonasiyalarda və ifa üsullarında ifadə olunan etnik, regional və məhəlli səciyyəsi mövcuddur. Ağılarda iki başlanğıc – ənənəvilik və improvizasiya birləşir. Birinci onunla şərtlənir ki, mətnin yaradılması prosesində işlənmiş poetik vasitələr dəstindən-davamlı metafora və sözlü formulardan, kompozisiyanın stereotip fəndlərindən istifadə olunur; müəyyən areal üçün hava, duruş, jest, mimika eynidir. İkincisi isə ağı söylənməsi fərdi hadisə və konkret şəraitlə şərtlənir. Mərasimlə

¹ Azərbaycan bayatıları. Bakı: Elm, 1984, s. 240

² В.П. Кузнецова. Причитание. Народные знания. Фольклор. Народное искусство. М., Наука, 1991, с.105

ağı yüksək davamlılıq qazanır, çünki o, mərasimin ümumi ssenarisinə uyğun olmalıdır və vacib mərasimlə «təyin edilmiş» motivləri əhatə etməlidir.¹

Ağı janrının tipoloji baxımdan təhlili onun həm qədimliyini, həm də çox geniş dairədə ortaq xüsusiyyətlərin olduğunu göstərir. İlk əvvəl yaranan ağı janrının forması, quruluşu, qafiyə sistemi təbii ki, indikindən bir qədər fərqlənə bilər. Çünki uzun zaman ərzində dilin özündə, onun poetik sistemində baş verən dəyişmələr özünü bu janrın quruluşunda, poetik əlamətlərində göstərir.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilən elmi qənaət və müddəalar ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu dissertantın aşağıdakı monoqrafiya və məqalələri əks etdirir:

1. Poetik yaddaşımızda ağılar. Naxçıvan: «Qızıldağ» mətbəəsi, 2007, 8, 75 ç/v.
2. Ağı janrının tarixi, poetik səciyyəsi // AMEA Folklor İnstitutu, Elmi axtarışlar, XXXI, Bakı: 2007, s. 9-13
3. Ölümün dərk olunması // AMEA Folklor İnstitutu, Elmi axtarışlar, XXXII, Bakı: 2007, s. 13-18
4. Əski ağı (saqı, yuq) mətnlərinin poetik xüsusiyyətləri // NDU-nun Xəbərləri, Naxçıvan: 2007, № 1(21), s. 140-143
5. Dünya xalqlarının folklorunda elegiya səciyyəli janrlar // BDU, Dil və ədəbiyyat, Bakı: 2007, 2(56), s. 112-115
6. Ağı janrının tipologiyası // BDU, Folklorşünaslıq məsələləri, Bakı: 2007, №6, s. 92-96

¹ В.П. Кузнецова. Причитание. Народные знания. Фольклор. Народное искусство. М., Наука, 1991, с. 105-106

Поэтика жанра «агы» (причитания)

РЕЗЮМЕ

Исследование жанра «агы», отражающего народные печали и богатые художественные возможности азербайджанского народного творчества, представляет собой одну из актуальных проблем, стоящих перед современной фольклористикой. «Агы» является очень древней формой народной поэзии, которая имеет обрядовое происхождение. Относящиеся к жанру «агы» (причитания) произведения объединяют такие признаки, как оплакивание в поэтической форме какого-либо события и включенность в обряд или ритуализованную ситуацию.

Работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во «введении» говорится об актуальности темы, объекте и методах, цели и задачах исследования, его научной новизне, теоретической и практической значимости.

В первой главе, названной «Историко-поэтическая специфика жанра», исследуются разные тексты «агы», зафиксированных в письменных памятниках разной исторической эпохи. Это позволило выяснить, что «агы» есть выражение чувства горя в эмоционально-художественной форме. Такие формы были разными: стихотворными и нестихотворными.

Во второй главе, именуемой «Обрядовые аспекты жанра», обнаружена, что их содержание связано преимущественно с обрядами перехода, сопровождающими перемену места и социального статуса - прощальными, погребальными, проводами на военную службу. Наряду с этим так же исполняется «агы» в ситуации несчастного случая, болезни, бедствия и т.п.

В третьей главе, которая называется «Типология жанра», сопоставляются тексты аналогического содержания и ведутся параллели между ними в некоторых уровнях: на уровне тюркских народов, на уровне «прошлое и современное», на уровне «устное и письменное» и т.д.

В заключении обобщены основные положения исследовательской работы.

The poetry of the genre «agi» (lamentation)

RESUME

The investigation of the genre «agi» which reflects the people's grief and the artistic possibilities of the Azerbaijani folklore is one of the topical problems of the modern folklore study.

Agi is an ancient form of folk poetry which is of ritual origin. The works belonging to the genre agi involves such features as mourning over an event in a poetic form as well as joining in a ritual, a ritual situation.

The work consists of introduction, three chapters, conclusion and the list of the used literature.

In the part of introduction grounds for problem topicality, scientific novelty, theoretical and practical significance of the subject are provided, goals, objectives, methodological principles of the research are defined.

The first chapter titled «The historic-poetic specifics of the genre» deals with various texts of agi recorded in different written monuments of different historical stages. As the result of investigation it was concluded that agi is the expression of feeling of grief in emotional artistic form. Such forms were of two types: in verse and not in verse.

In the second chapter («The ritual aspects of the genre») it was found out that there content is mainly connected with the rituals of changes following the changes of place and social status, rituals of farewell, service in the army etc.

In the third chapter named «The typology of the genre» texts of the analogical content are compared and parallels are carried out between them on different levels: on the level of Turkish languages, on the diachronical and synchronical levels, on the oral and written levels and so on.

In the part of **Conclusion** the main scientific results of the research are generalized.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

САДАГАТ НАСИР КЫЗЫ НЕМАТОВА

ПОЕТИКА ЖАНРА «АГЪЬ» (причитание)

10.01.09- Фольклористика

10.01.01- Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук

НАХЧЫВАН - 2008